

MARTIN JANEČKA: S. K. ŠAUMJAN: SÉMIOTIKÉ POJETÍ GRAMATIKY

Zdeněk Starý

JANEČKA, M. (2017). *S. K. Šaumjan: Sémiotické pojetí gramatiky*. České Budějovice: Episteme.

Recenzovaná práce je kritickou analýzou myšlení Sebastiana K. Šaumjana, jak je obsaženo v jeho pracích *Aplikativnaja porožďajuščaja model' i isčilenije transformacij v ruskom jazyke* (1968, společně s P. A. Sobolevou), *Strukturnaja lingvistika* (1965) a jejím anglickém překladu *Principles of Structural Linguistics* (1971), *A Semiotic Theory of Language* (1987) a *Signs, Mind, and Reality* (2006). Významným způsobem se přitom opírá i o práci Šaumjana kolegy z Yaleovy univerzity B. P. Sypniewského *An Introduction to Applicative Universal Grammar* (1999).¹ Autor postupuje ve třech krocích-kapitolách: 1. Hypoteticko-deduktivní metoda jako báze strukturalismu, 2. Šaumjanovy gramatické teorie a 3. Analyzované koncepty.

První kapitola nepřímou upozorňuje na to, že jednou z určujících, originálních a přínosných vlastností Šaumjana uvažování je, že východiskem jeho úvah o jazyce jsou obecné úvahy o vědě, resp. srovnávání věd, analogie mezi nimi. Patrně díky této vlastnosti Šaumjana uvažování mluví některé příručky o Šaumjanovi nejen jako o lingvistovi, ale i jako o filosofovi.

Šaumjan odlišuje vědy empirické proti vědám matematickým. Pro matematické vědy je podle něj specifická deduktivní metoda. Empirické vědy pak člení na vědy deskriptivní/klasifikační vs. teoretické/explanatorní. Pro první je charakteristická induktivní metoda, pro druhé pak metoda hypoteticko-deduktivní. Jádrem hypoteticko-deduktivní metody spočívá v tom, že konstruuje hierarchicky uspořádaný systém hypotéz, z nichž dedukuje tvrzení o realitě, tj. predikuje a vysvětluje fakta empirie. Příklady teoreticko-explanatorních věd jsou pro Šaumjana vědy jako fyzika, biologie, chemie. Lingvistika (strukturní) by měla být také takovou vědou, tj. neměla by zůstat jen na úrovni deskriptivně klasifikační disciplíny.

Jiným příkladem, kdy jsou východiskem Šaumjanových úvah o jazyce úvahy o vědě (vědách) obecně, je využití analogie mezi biologií a lingvistikou, konkrétně zavedení opozice mezi *geno-* a *fenotypem*, resp. analogie k fyzice, konkrétně pak pojem *superpozice*. K těmto pojmům se však autor dostává až v kapitole druhé a třetí.

Zatímco kapitola druhá přistupuje k Šaumjanovým názorům z hlediska jejich vývoje na ose AGM (Applicative Generative Grammar/Aplikativnaja porožďajuščaja gramatika) → AUG (Applicative Universal Grammar) → SMR (*Sign, Mind and Reality*), kapitola třetí tak činí spíše z hlediska systémového: kriticky probírá některé základní Šaumjanovy pojmy z hlediska jejich noetické nosnosti, resp. dotýká se problematiky místa Šaumjanových úvah o jazyce v rámci lingvistického myšlení (GENOTYP VS. FENOTYP, zvl. textová rovina, TEORIE ZNAKU, zvl. unilaterální vs. bilaterální teorie znaku, MINIMÁLNÍ VS. ZÁKLADNÍ ZNAK, TEORIE VÝZNAMU, VÝZNAM VS. FUNKCE, INVARIANT, VARIANT A JAZYKOVÉ UNIVERZÁLIE, ŠAUMJAN —

1 Úplné bibliografické údaje uvedených prací čtenář najde v recenzované práci.

CHOMSKY, zvl. hloubková vs. povrchová rovina jazyka, REFLEXE ŠAUMJANA SVĚTOVOU LINGVISTIKOU).

Následuje sada kritických poznámek technické i meritorní povahy. Nejedná se přitom o všechny možné připomínky: výběr témat je dán inklinacemi recenzenta.

Na recenzovanou práci se lze dívat nejen jako na výklad Šaumjanových názorů, ale i jako na příspěvek k dějinám lingvistiky 20. století. Dotýká se totiž, sice jen výběrově, bohatého lingvistického a sémiotického myšlení bývalého Sovětského svazu spojeného se jmény, jako je Vladimir A. Zvegincev, Jurij D. Apresjan, Vjačeslav Ivanov (emigroval, USA), Jurij M. Lotman, Igor A. Melčuk (emigroval, Kanada), Isaak Revzin, P. A. Soboleva, Sebastian K. Šaumjan (emigroval, USA), Jurij A. Šrejďer, Boris Uspenskij, Alexandr K. Žolkovskij (emigroval, USA) etc. Zabývá se recepcí Šaumjanovy teorie v českém prostředí a jeho postoji k chomskyánské generativní gramatice, resp. vztahem jeho úvah o jazyce k této gramatice. Je přínosné, že autor probírá i kritickou recepci Šaumjanova učení širší mezinárodní lingvistickou obcí a konečně že se zabývá i vztahem Šaumjanových názorů k tradici textové lingvistiky, ač ne soustavně (v této souvislosti je jen s podivem, že nezmiňuje z tradice české textové lingvistiky práce Bohumila Palka).

Autorovy výklady jsou poučené nejen znalostmi prací samotného Šaumjana, ale i znalostmi některých prací — lingvistických i nelingvistických —, v jejichž kontextu se Šaumjanovy názory formovaly.

Důležitým faktorem pro charakter tohoto typu práce je rovina obecnosti, se kterou autor ke kritické analýze přistoupí. V tomto případě se autor zaměřil na spíše obecný nociónální rámec, ve kterém se Šaumjan pohybuje. Čtenář by tak neměl očekávat, že mu kniha poskytne například detailnější vhled do formalismu, který Šaumjan ve své generativní (*poroždajučej*) gramatice používal. Autor v paragrafu 2.3.6. popisuje spíše, co formalismus dělá, než jak to dělá. Popis rozdílů formálních prostředků užívaných Chomským, resp. Šaumjanem je realizován jen odkazem na matematiky-autority, kterými se Chomsky a Šaumjan nechali inspirovat (str. 43). Například o konkrétní podobě těchto formalismů a rozdílech jejich deskriptivní síly se tak čtenář moc nedozví.

Některé závěry, některá tvrzení autorem předkládané/á, resp. dovozované/á jsou myslím zpochybnitelné/á a diskutabilní. Uvedme si několik příkladů.

Na straně 43 se říká, že „Šaumjan je typickým zástupcem strukturalismu, neboť zdůrazňuje nezávislý charakter studia jazyka. Nepřiklání se tedy k interpretaci lingvistiky jakožto odvětví kognitivní psychologie“. Jelikož se jedná o popis rozdílů mezi Šaumjanem a Chomským, citovaná věta pro mě implikuje, že Chomsky chápal lingvistiku jako odvětví kognitivní psychologie. V této souvislosti je nutno poznamenat, že Chomského „kognitivismus“ je čistě verbální, jeho teorie, zcela jistě ve fázi tzv. standardní teorie (ale i později), o kognitivních procesech, které by souvisely se zpracováním jazyka, nic neříkají. V tomto smyslu autor uvízl v jednom ze stereotypů interpretace Chomského myšlení. Kognitivní lingvistika totiž začíná po Chomském, resp. v opozici vůči němu (viz např. Geeraerts & Cuyckens, 2007, s. 3–21). To ostatně souvisí i s tím, co na jiném místě o Chomského GG uvádí i sám autor recenzované knihy. Na mysli mám autorem správně zdůrazňovaný fakt, že Chomského GG nic nevypovídá o vnitřním mechanismu fungování jazyka, tj. o procesech, kterými

mluvčí při jazykové komunikaci, resp. vytváření („generování“) vět reálně prochází, tj. o kognitivních procesech, které jsou součástí našeho jazykového chování (str. 23 recenzované práce a stránky předchozí). Chomského GG *programově* funguje prostě jako „black box“, kde místem verifikace adekvátnosti je „kontrola“ shody výstupů z „blackboxu“ s řetězci/větami, které mluvčí považují za správné/přijatelné/gramatické. Nedomnívám se, že by tato situace přitom byla výsledkem *metodologických nedostatků* Chomského přístupu (ibid.), je výsledkem jeho vědomého rozhodnutí.

Ani autorem konstatovaný Šaumjanův požadavek nezávislého studia jazyka není myslím požadavkem, který by jej odlišoval od Chomského: Chomsky totiž uvažoval o jazyce (a i tím se lišil od přístupu kognitivní lingvistiky) jako o autonomní kompetenci mluvčích, tj. kompetenci, která je oddělena od, dnes by se řeklo, ostatních kognitivních kapacit uživatelů jazyka. V tomto smyslu je Chomsky mnohem spíše strukturalista než „kognitivist“. S tím souvisí i následující poznámka.

Autor upozorňuje, že Šaumjan zahrnuje generativní gramatiku do rámce strukturní jazykovědy, a to přesto že „(...) se obecně generativní gramatika (GTG) vymezuje proti strukturní jazykovědě (SJ), přičemž GTG zahrnuje SJ (...) jako disciplínu taxonomickou“ (s. 142n). To by myslím nemělo být považováno za překvapivé. Chomského deklarace, kterými se distancuje od tradice lingvistiky mu předcházející (Chomsky, 1964, citováno podle Chomsky, 1966, s. 121n), byly od počátku deklaracemi nepřiměřenými, protože neodpovídajícími realitě. Již Dell Hymes v roce 1969 upozorňuje na to, že Chomského lingvistika je spíše než popřením strukturní lingvistiky (*structural linguistics*) jejím završením (Hymes, 1974, s. 92, poprvé ale již v roce 1969 na jednání Association of Social Anthropologists, University of Essex, a pak ještě v roce 1971 (viz Hymes, 1971).

Šaumjan, podobně jako Chomsky ve svých *Syntaktických strukturách* (oddíl 2.2), odmítá ztotožňovat gramatické věty s korpusem zaznamenaných vět, ze kterých při studiu jazyka vycházíme, s větami významuplnými a větami svým výskytem/užitím pravděpodobnými (s. 142 recenzované práce). Problém je, že v roce 1965, kdy vyšla Šaumjanova *Strukturnaja lingvistika* (resp. v roce 1971, kdy vyšel anglický překlad této knihy jako *Principles of Structural Linguistics*), tj. po vydání Chomského *Aspektů*, se situace se zavedením subkategorizačních pravidel změnila: GG začala vylučovat některé řetězce, protože nebyly „významuplné“ (Chomsky, 1965, kapitola 2). Například ikonická Chomského věta *Colorless green ideas sleep furiously* (Chomsky, 1956 a 1966, oddíl 2.3.) subkategorizačními pravidly jako přijatelná již neprojde (například proto, že *V sleep* si na příslušném subjektu vyžaduje rys [+Animate], čemuž *N idea* nevyhovuje).

Hodně místa autor věnuje tomu, zda byl Šaumjan ve svém pojetí znaku unilaterista, nebo bilaterista. Cituje v této souvislosti i příspěvek P. Nováka *Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku* (Novák, 1978). Je přitom na škodu, že nechal bez bližšího využití, i když jej zaznamenal, Novákovo tvrzení, že úvahy o znaku nejsou ovládnuty dvěma různými pojetími, koncepty, esencemi znaku, ale že se o znaku vyjadřujeme „jen“ dvojí, totiž uni- a bilaterální terminologií. Tyto terminologie se přitom liší tím, jak je realita znaku/znakové situace, o níž komunikujeme, metonymizována, tj. ke kterým faktorům, složkám, částem, aspektům této situace ukazujeme, které z nich se dostávají do popředí naší pozornosti a které naopak zasunujeme do pozadí (podobně jako proces „dostávání se sem“ různě „popisují“, metonymizují dvě

odpovědi na otázku *Jak ses sem dostal?*: (a) *Přijel jsem tramvají*, (b) *Půjčil jsem si auto od otce*, zatímco (a) z celého procesu „dostávání se sem“ ukazuje ke způsobu dopravy, (b) ukazuje k fázi získání dopravního prostředku).²

Schopnost metonymizace je součástí naší jazykové kompetence a není namísto s různými metonymizacemi spojovat různé teoretické koncepty/teorie příslušného jevu. Jiné teoretické/vědní disciplíny to nedělají. Například mluví-li se o funkci v matematice, někdy se termínem funkce míní určitý typ relace, jindy se funkce chápe jako konkrétní předpis ($f(x)=y$), jindy zas se funkcí míní příslušný graf (*funkce se protínají*), jindy se o hodnotě funkce mluví jako o funkci (*y je funkcí x*) apod. Všichni si přitom rozumějí a nemluví se o různých pojetích, konceptech „funkce“. Uvažování o jazyce by se myslím mělo tímto faktem poučit a nezabývat se problémy, které si nezávisle na studované realitě vlastním přístupem toto uvažování vytváří, tj. pseudoproblémy. Zpátky k Šaumjanovým úvahám o znaku: je-li uni- vs. bilateralismus „jen“ věcí terminologie, nemusejí být Šaumjanovy úvahy o jazyku inkonzistentní, inherentně rozporné apod. (s. 100 recenzované práce), ale mohou jen provádět různé metonymizace, zpravidla v závislosti na tom, na co se v tom kterém svém vyjádření o znakové situaci Šaumjan zaměřuje.

Některé formulace se zdají být, metaforicky řečeno, potemnělé a pro čtenáře tak obtížné, nesnadno proniknutelné. Uveďme si několik příkladů.

Na straně 61 se říká: „V současné jazykovědné literatuře jsou termíny význam a sémantika užívány zejména v užším slova smyslu, tedy ve smyslu lexikálního významu a jeho studia.“ To je tvrzení Šaumjana, nebo Janečka?

Strana 98: „Je naprosto zřejmé, že Šaumjan neadekvátně upřednostňuje mluvený jazyk před jazykem psaným, což se jako problém ukazuje zejména na rovině konkrétního jazyka, tedy fenotypu. Pokud by Šaumjan pracoval pouze s abstrakcí (genotypem), pak by uvedený problém odpadl, (...)“ Mně „neadekvátní upřednostňování mluveného jazyka“ zřejmé není. Navíc upřednostňování mluveného jazyka nemusí být spojeno jen s tím, že se lpí nebo nelpí na zvukovém médiu, jak se na to v recenzované knize častěji naráží, Šaumjan může mít na mysli i jiné vlastnosti diskursu s opozicí psaný vs. mluvený jazyk běžně spojované. Příklady takových vlastností viz např. Hoffmannová, 2017, kde je možno nalézt i další odkazy.

Na téže straně dole se tvrdí: „Znakem se v AMG obecně myslí akustický prvek, jenž se nachází v relaci designace k designátu (Šaumjan 1971: 60). Z této jednoduché definice plyne hned několik konsekvencí, například nemožnost považovat za znak text, (...)“ (zvýraznění M. Janečka). Toto vyplývání (mi) není zřejmé, ani hned, ani později.

Strana 112: „Prostřednictvím fonému je vymezena i jednotka roviny vyšší: morf je podle Šaumjana (1987, s. 288) považován za minimální jednotku, která ustavuje minimální znak reprezentovaný sekvencí fonémů nebo jedním fonémem a jeho významem (podtržení ZS). Problematické na tomto vymezení je, že není vysvětleno, co se míní významem fonému (...).“ Podtržené zájmeno *jeho* může odkazovat buď k podtrženému slovu *znak*, nebo k podtrženému slovu *foném*. Pokud podtržené zájmeno *jeho* pro nás odkazuje ke slovu *znak*, problém s tím, že by foném měl být znakem, se

² Jedná se o variaci příkladu z odžibvejštiny citovaného Lakoffem (Lakoff, 1987, s. 78).

nenabízí, resp. zmizí. Podobnou úvahovou zvláštnost autor provádí i v případě svého rozboru práce Petra (1986). Viz níže.

Na několika místech knihy se tvrdí, že unilateralismus implikuje chápání fonému jako znaku: „V souvislosti s uchopením fonému připomeňme např. Trnku (1990), jenž foném považuje za znak, jelikož vychází z unilaterálního pojetí, (...)“ (s. 117). „Budeme-li předpokládat, že Šaumjan je unilateralista, pak by měl za znak považovat i foném“ (s. 103). (Na význam fonému a v tomto smyslu na foném jako znak se naráží i jinde, např. na s. 112 a 109.) Vysvětlení této implikace jsem v knize nenašel. Nenajdeme tam ani vysvětlení znakové povahy fonému. Autorem uvedené odkazy na Trnkovu práci (1990) to nevyřeší, i když Trnka v citované práci o znakové povaze fonému mluví (Trnka, 1990, s. 9, 17, 42–45, 47–66, 72–75 apod.). Vzhledem k tomu, že se Trnka při vysvětlování sémiotické povahy jazyka významně opírá o Saussura a jeho „bilaterální pojetí“ znaku, mohli bychom nad jeho prací provádět podobné prostocviky, jako autor činí nad názory Šaumjanovými, a mluvit o nekonzistenci Trnkova uvažování, to ovšem za podmínky, že bychom byli zastánci opozice unilaterální vs. bilaterální *koncepte/pojetí* znaku, tj. nechápali bychom unilaterální a bilaterální vyjadřování o znaku jako dva způsoby vyjadřování o tomtéž, totiž o znakové situaci.

Potemnělých a pro čtenáře obtížně proniknutelných, nebo přímo chybných úvah najdeme v práci více. Na některé z nich narazíme ještě dále v jiných souvislostech.

Vůči čtenáři nepřilíš vstřícný je i fakt, že autor relativně často cituje zprostředkovaně a původní práce, ke kterým je zprostředkovaně citováno, běžným způsobem necituje. Minimálně tyto „přestupky proti dobrému chování“ měli zachytit nakladatelští recenzenti.

Například na s. 54 je citován Chomsky (1988, 1986, 1991), nicméně v bibliografii tyto práce uvedeny nejsou; letopočty odkazují vlastně k bibliografii Šaumjana textu, který je parafrázován.

Na s. 57 autor odkazuje na názory Jakobsonovy skrze Apresjana, aniž by odkázal k původní, Apresjanem citované Jakobsonově práci. Podobně na s. 103 práce se říká: „v tomto smyslu např. Jakobson in Posner-Robering-Sebeok 1998: 2258“. Tento odkaz mi připadal zvláštní, protože starší autority Jakobsonova kalibru do kompendií, jakými projekt nakladatelství de Gruyter je, často nepřispívají, zejména ne po své smrti (Jakobson zemřel v roce 1982). V práci Posner et al., 1998, není příspěvek Jakobsona, ale text Waughové a Rudyho (1998) o Jakobsonovi.

Další příklad: na s. 117 odkazuje autor na knihu „B. Trnka 1990“ jako na práci, ve které má být pojetí fonému jako znaku prezentováno. Činí tak bez jakéhokoliv stránkového odkazu (výše jsem tyto odkazy příkladmo doplnil). Kdyby se autor o stránkové odkazy pokusil, musel by zjistit, že Trnkovo pojetí znaku je vícevrstevné a že deklarovat ho za „unilateralistu“ tak má svá úskalí (srovnej s výše uvedeným). Podobně jako o Trnkovi by bylo možné mluvit i o Jakobsonově chápání znakové povahy jazyka, popsaném ve Waughové a Rudym (1998, s. 1158) (srovnej s předchozím odstavcem), protože Trnkovy názory na znakovou povahu fonému se názorům Jakobsonovým dosti podobají.

Na s. 109 dole se odkazuje na Jakobsona 1923a, v bibliografii recenzované knihy se však „Jakobson 1923a“ nevyskytuje. Čtenář tak nemá šanci dozvědět se, o jakou Jakobsonovu práci jde, aniž by se podíval do Tomana (2011).

Přejdeme k dalším diskutabilním pasážím práce. Úvaha, která na posledně citovaném místě recenzované práce, totiž na s. 109 dole, následuje: „(...) Jakobson tvrdí, že hláskové jevy jsou buď plnovýznamové (jejich nahrazením dojde ke změně významu) nebo neplnovýznamové, mimogramatické. Jednotky plnovýznamové by tedy v této formulační posloupnosti měly být označeny za gramatické — takto explicitnímu vymezení se však Jakobson, stejně jako později jiní autoři, vyhýbá“ (s. 109n). Je nejasné, co tím chtěl autor říci, snad, že rovnice „plnovýznamové = gramatické“ by byla taková zvláštnost nebo nepřístojnost?

Jakobson termín „gramatický“, jak na to Toman upozorňuje (2011, s. 114) a jak je zřejmé například i z Jakobsona (1923, s. 39, resp. Jakobson, 1926, s. 43), převzal z úvah Sechehayových: „Ce langage nous a paru résulter de la combinaison de deux ordres de facteurs: d’une part le facteur *grammatical*, qui est du ressort, disions-nous, de la psychologie collective, et d’autre part les facteurs *extragrammaticaux*, qui appartiennent au domaine de la psychologie individuelle“ (Sechehaye, 1908, s. 67; zdůraznění ZS). Sechehaye tak artikuluje paralelismy „gramatický — kolektivní (sociální)“ a „mimogramatický — individuální“. Navíc na jiném místě dodává, že elementy gramatiky jsou znaky: „Notre organisme grammatical est et ne peut être qu’un organisme de symboles, c’est-à-dire d’idées portées par des éléments matériels qui en sont les signes convenus; (...)“ (ibid., s. 141). Gramatický znamená tedy i významuplný/plnovýznamový (*significatif*, ibid).

Sechehaye byl žákem Saussurovým (ostatně citovaná práce je Saussurovi dedikována). Pro Saussura je *language* „složen“ ze dvou komponentů, totiž *langue* (jazyk, tj. jazykový systém) a *parole* (mluva). Zatímco *langue* je svou povahou sociální, *parole* je tou oblastí, kde se mohou uplatnit individuální idiosynkrasie (Saussure, 1996, s. 45, 49n, 106). Navíc Saussure používá termín *grammatic* a *grammaire* stejně jako Sechehaye. „Statickou lingvistiku čili popis stavu jazyka lze nazvat **gramatikou**, (...) Gramatika studuje jazyk jakožto systém výrazových prostředků. Řekneme-li gramatický, říkáme synchronní a významový, (...)“ (Saussure, 1996, s. 163).³ U obou autorů tak platí korespondence gramatický/gramatika — sociální — systém/jazyk.

Dostáváme tak obvyklou opozici strukturní lingvistiky: jazykový/langueový/systémový/gramatický/sociální vs. parolový/mluvní/mimogramatický/individuální. Sechehaye a Saussure své úvahy psali před konstituováním fonologie, které s sebou neslo pojetí jazyka/*langue* jako systému/organismu pozůstávajícího ze znaků, které jsou plnovýznamové v tom smyslu, že jsou nositeli významu. V dalším vývoji lingvistického myšlení pak došlo k posunu chápání jazyka jako systému znaků a figur (řečeno slovy Hjelmslevovými). Tento postupný posun se u Jakobsona projevuje již v roce 1923, konkrétně v tomto případě v tom, že „plnovýznamový“ začal chápat širěji, obecněji, totiž tak, že jejich [jednotek] nahrazením dojde ke změně významu (viz citace výše), tedy způsobem, který s fonémy, resp. figurami vlastně počítá: jak figury, tak znaky tuto vlastnost mají, jejich nahrazením dochází ke změně významu (jednotky,

3 „La linguistique statique ou description d’un état de langue peut être appelée grammaire, (...) La grammaire étudie la langue en tant que système de moyen d’expression ; qui dit grammatical dit synchronique et significatif, (...)“ (Saussure, 1969, s. 185).

v níž k náhradě došlo). Nicméně jiným způsobem: v případě figur/fonémů se to projevuje jako distinktivní platnost figury/fonému, v případě znaku pak změnou, která je odvoditelná, na rozdíl od případu fonému, od významu nahrazeného, resp. nahrazujícího znaku. Jinak řečeno, „plnovýznamové“ pro Jakobsona v citované souvislosti znamenalo „vztažené k významu“, a to buď tím, že příslušná jednotka má distinktivní funkci, nebo je znakové povahy. Je tak pochopitelné, že sechehayovskou opozicí „grammatical — extragrammaticaux“ Jakobson nahradil, jak na to upozornil Toman (2011, s. 114), v případě hlásek dnes obvyklou opozicí „fonologický vs. nefonologický“.⁴ O popsaném posunu svědčí i rozdíly mezi Jakobson, 1923, a Jakobson, 1926. Zatímco v případě Jakobson, 1923, se v souvislosti s pojmem fonologický systém Jakobson odvolává na Sechehayeho, když v poznámce 24 na s. 21 říká: „Под фонологической системой я разумею то же, что современные французские лингвисты“ (Sechehaye, 1908, s. 151), v české verzi citované práce, tj. v Jakobson, 1926, je odpovídající poznámka delší, a to o tyto dvě věty: „Fonologický systém totiž souhrn všech těch zvukových představ, které jsou schopny v daném jazykovém systému se associovati s rozlišováním významů. Fonologie je učení o výkonech mluvidelných z hlediska jejich úloh.“ (Jakobson, 1926, s. 121, poznámka 15). V roce 1926 oproti roku 1923 se myšlenka fonologie hlouběji zakořenila v mysli lingvistů, což se projevuje i v krystaličnosti Jakobsonovy formulace z roku 1926.

Na závěr tohoto paragrafu lze myslím shrnout celkový dojem: jako by autor recenzované práce příliš lpěl na slovech, ne na obsahu, smyslu sdělení. To se ostatně projevuje i v případě posledního příkladu, který zde uvedu.

Na straně 109 se v souvislosti s chápáním fonému jako znaku odkazuje na *Mluvnici češtiny 1*, s. 109 (autorův odkaz je „Horálek K. et al. (1986), *Mluvnice češtiny 1*, Academia Praha“, ač podle tiráže knihy by měl být Petr 1986): „(...) v níž [tj. *Mluvnici češtiny 1*] je uvedeno, že jednotlivé fonémy (...) mohou podle autorů nést význam, ať už ve spojení s jinými fonémy, nebo samy o sobě. V rozporu s tím (zvýraznil ZS) to nikterak neznamená, že by již fonémy jako jednotky fonologického systému byly samy znaky“. Nejednoznačnost, resp. rozpor zde nevidím; z textu *petitu* (Petr, 1986, s. 109n) je zřejmé, že fonémy jsou nositeli významu jen v případech monofonémických slov/morfémů, tedy znaků (spojky *a*, *i*, předložky *o*, *u*, *k*, *s*, z atd.). Autorův myšlenkový obrat je podobný, jako kdybychom si v případě Hjelmslevovské analýzy textu na periodu, větu, slovo, slabiku, části slabiky (tj. na centrální a periferní část slabiky) a foném/hlásku (Hjelmslev, 1972, s. 45) a faktu, že se v některých případech, nicméně opakovaně, perioda „může skládat z jedné věty, věta z jednoho slova, slovo z jedné slabiky“ (ibid.), a doplníme, slabika z jedné hlásky — tak je tomu například v případě latinského imperativu *sg.* od slovesa *ire*: *i* je textem, periodou, větou, slovem, slabikou i fonémem/

4 „Наряду со звуковыми явлениями входящими и фонологическую систему данного языка, т.е. наряду с элементами значимыми, изменением которых может наступить изменение значения, в каждом языке имеется также ряд элементов «незначимых», внеграмматических“. (Jakobson, 1923, s. 37). Vedle zvukových jevů, náležejících do fonologického systému toho kterého jazyka, tj. vedle prvků významotvorných, jejichž změnou může nastoupit změna významu, je v každém jazyce i řada prvků „nevýznamotvorných“, mimogrammatických. (Jakobson, 1926, s. 41).

hláskou (ibid.) — kladli otázku, zda každý foném/každá hláska je pro Hjelmsleva textem, resp. periodou, resp. větou, resp. slabikou. Divné, že?

Z popsání nedorozumění, resp. nepochopení navíc autor dělá fatum lingvistického myšlení v Čechách, když dodává a odkazuje tím na Jakobsona a jeho užití sechayovského termínu *gramatický* — *mimogramatický* (viz výše): „Tyto nejednoznačné formulace mají evidentně původ hlouběji v minulosti; (...)“ (recenzovaná práce, s. 109). V této souvislosti je relevantní, že kauza „znakovosti fonému“ v *Mluvnici češtiny I* na straně jedné a u Jakobsona a Trnky na straně druhé je úplně něco jiného. Zatímco v případě *Mluvnice češtiny I* autor recenzované práce prostě sdělení nepochopil, Jakobson a Trnka o fonému jako znaku skutečně mluvili. Jakým způsobem, je vysvětleno na případě Jakobsonově například i v autorem citované práci Posner et al., 1998, resp. ve Waughové a Rudym (1998, s. 2258). *Mluvnice češtiny I* a Jakobson s Trnkou mají společné v této otázce jen to, že autor byl s to na jednu i druhou stranu naroubovat slovní spojení „foném je znak“, případně „foném je nositelem významu“.

Poněkud mělké, povrchní, ne-li laciné je zdůvodnění, proč se mezi lingvisty bývalého Sovětského svazu výrazněji neuplatnila generativní gramatika (recenzovaná práce s. 147n), resp. „že mezeru mezi sovětskou strukturální lingvistikou a generativní lingvistikou nebyla nikdy doopravdy překlenuta“ (s. 148). Jako důvody se uvádějí: i) relativní izolace sovětských lingvistů, ii) neznalost angličtiny a iii) politické klima, které nebylo nakloněno změně paradigmatu v jakémkoliv disciplíně včetně lingvistiky, a proto „dobře přijaty byly jen ty aspekty Chomského díla, které korespondovaly se zájmem etablovaných výzkumníků, (...) tzn. že matematická perspektiva byla oceňována daleko více než ta psychologická (s. 148)“.

Namísto je myslím nutno hledat i důvody/ohledy jazykovědnému procesu více imanentní. Především od roku 1960 začal Zvegincev vydávat řadu *Novoje v lingvistike* (od roku 1978 *Novoje v zaruběžnoj lingvistike*), ve které bylo v ruských překladech publikováno mnoho prací anglosaské, západní i americké provenience, počínaje Whorfem, Hoierem, Nidou, Harrisem, Hocketem až po Chomského, Halla, Jakobsona atd., ale i Hjelmslev, Coseriu, Skalička, Martinet, Weinreich, Haugen, Greenberg atd., vždy v závislosti na tematickém zaměření toho kterého svazku. Ostatně tato řada některé zahraniční práce zpřístupnila i generaci mých učitelů v Čechách, v případě některých textů nejen jim. Tímto faktem se síla faktorů i. a ii. uvedených výše zeslabuje, ne-li smetá ze stolu.

Obraťme se k bodu iii. Je pravdou, že lingvistika v 60. a 70. letech v SSSR měla silnou složku „matematizující“ (Revzin, Šaumjan, Šrejđer etc.), vedle ní však existovala i lingvistika, která takto zaměřena nebyla (Uspenskij, Melčuk, Ivanov etc.). Podobně vedle generativistické formální lingvistiky v US existovala, ač dočasně generativismem přehlášována, např. tradice antropologické lingvistiky, která se táhla od Boase, Sapira, Whorfa, Hoiera, etc. až po Della Hymese, resp. lingvistika, která se ustavovala od poloviny 70. let 20. století v opozici vůči formální lingvistice, tedy i gramatice generativní, například Fillmorova teorie rámců, resp. konstrukční gramatika, kognitivistické proudy od Lakoffa po mental spaces, emergencionismus, usage based grammar atd. Ostatně když vyšla *Linguistic Theory in America* (1980) od Fredericka Newmeyera, která skoro nic kromě generativistické tradice nezachycuje, byla některými americkými lingvisty přijata mírně řečeno s rozpaky, protože z této

práce by mohl čtenář nabýt nepřiměřeného dojmu, že nic jiného než generativní lingvistika není lingvistika americká. S právě uvedenými ohledy, souvislostmi je nutno počítat při vysvětlování míry, do jaké se myšlenka generativní teorie (ne)uplatnila, resp. (ne)mohla uplatnit v sovětské lingvistice 70. a 80. letech 20. století. Výše jmenovaní sovětští lingvisté prostě mohli jen dělat jinou lingvistiku než generativní, podobně jak činili jejich „neregnerativističtí“ kolegové v jiných zemích, včetně zemích českých.

Na závěr ještě jednu technickou poznámku: je škoda, že kniha není vybavena jmenným a předmětovým indexem. Práce se k některým tématům totiž vrací v různých souvislostech na různých místech textu. Index by tak významně usnadnil čtenáři čtení a celkovou orientaci po textu.

Je dobře, že kniha byla napsána a vydána. Není sice textem, který podává čtenáři soustavný výklad Šaumjanových teorií, je ale textem, který čtenáře k zájmu o Šaumjanovy úvahy může dovést. Kniha připomíná české lingvistické scéně inspirativní přístup ke studiu jazyka, který by jinak, i díky změně paradigmatu lingvistiky v posledních desetiletích, možná zůstal postupně upozaděn, ne-li zapomenut. A to by byla škoda.

LITERATURA:

- Ardener, E. (Ed.). (1971). *Social anthropology and language*. London: Tavistock Publications.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1964). The Logical Basis of Linguistic Theory. In H. G. Lunt (Ed.), *Proceedings of the ninth International Congress of Linguists, Cambridge, Mass., August 27-31, 1962* (pp. 914-978). The Hague: Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, N. (1966). *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.
- Geeraerts, D., & Cuyckens, H. (Eds.). (2007). *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmannová, J. (2017). Projevy mluvené a psané. In: P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z: https://www.czechency.org/slovník/PROJEVY_MLUVENÉ_A_PSANÉ.
- Hymes, D. (1971). Sociolinguistics and Ethnography of Speaking. In E. Ardener (Ed.), *Social Anthropology and Language* (pp. 47-94). London: Tavistock Publications.
- Hymes, D. (1974). *Foundations in sociolinguistics: an ethnographic approach*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Jakobson, R. (1923). *О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским*. Moskva: OPOJAZ — MLK.
- Jakobson, R. (1926). *Základy českého verše*. Praha: Odeon.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Novák, P. (1978). Některé přednosti unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost*, 39, 215-217.
- Novák, P. (2010). *Lingvistika a jazyková realita: výbor z díla*. (J. Křivan, J. Januška, & J. Chromý, Eds.). Praha: Akropolis.
- Petr, J. (1986). *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia.
- Posner, R., Robering, K., & Sebeok, T. A. (Eds.). (1998). *Semiotics: ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur = Semiotics: a handbook on the sign-theoretic foundations of nature and culture*. Berlin: de Gruyter.
- de Saussure, F. (1969). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.

de Saussure, F. (1996). *Kurz obecné jazykovědy*. Praha: Academia.

Sechehaye, A. (1908). *Programme et méthodes de la linguistique théorique, psychologie du langage*. Paris: Champion.

Toman, J. (2011). *Příběh jednoho moderního projektu*. Praha: Karolinum.

Trnka, B. (1990). *Kapitoly z funkční lingvistiky*. Praha: Karolinum.

Waugh, L. R., & Rudy, S. (1998). Jakobson and Structuralism (Jakobson und der Strukturalismus). In R. Posner, K. Robering, & T. A. Sebeok (Eds.), *Semiotik: ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur = Semiotics: a handbook on the sign-theoretic foundations of nature and culture*. (pp. 2256–2271). Berlin: de Gruyter.

Zdeněk Starý | Akcent College, Praha
<zmstary@gmail.com>